

КОВИЉКА ЛЕТИЋ

ШКОЛЕ У ТРНАВСКИМ СЕЛИМА ОД 1804. ДО 1912. ГОДИНЕ

ОСНИВАЊЕ

Прва сеоска школа у трнавским селима отворена је у Заблаћу. По Владимиру Поповићу, једном од учитеља заблаћких, који је оставио већи број записа о економским, политичким и културним приликама Заблаћа и околине у XIX веку, школа заблаћка отворена је пред први српски устанак. Овај учитељ, као члан Духовног жичког суда, присуствовао је примопредаји дужности између архимандрита Вићентија Крцића и игумана Симеона Иванчевића у манастиру Сретењу на Овчару где је, том приликом, нашао да је „Триод Цветни — Пентакостарион“, штампан 1449. године, обновио учитељ заблаћки Јован Јанковић са својим ђацима у фебруару 1813. године. Школа се налазила у близини „старе цркве заблаћке која је била већ у рушевинама“.¹ Описујући изглед школе Владимир Поповић приповеда: „Можда ће поштовани слушаоци мислити, да кад је ова прва школа била једина у Пожешкој нахији, која је обухватала скоро три данашња округа: ужички, чачански и руднички, била каква велелепна палата, не — зар је

Србин онда могао и замишљати на какве палате и монументалне зграде? Шума је онда било и сувише али слабо је ко и помишљао правити какве тврде и простране куће и само велики газда могао је имати кућу од брвана грубо начињену, а остали плели су од прућа и лепили блатом. О соби, пећи, стакленим прозорима онда није било ни помена. Кроз говећи одерани трбушак а ретко пен-церлију — артију продирала је светлост у те плетаре и земунце предака и паћеника наших; па као што су им уопште куће биле, тако им је и школа била. Пола од брвана пола од чатме, покривена кровином, са огњиштем у средини, а околу обичне клупе на којима су седели ђаци, и који су уместо скамија на својим коленима читали и писали, а мађистар — учитељ седео је у зачељу на сеоској треножној столици. У одељењу од брвана ложена је ватра а у соби била је учионица са просто поређаним клупама². Школа у Заблаћу радила је до Карађорђевог пада 1813. године. Можда и доцније, за владавине Милоша Обреновића, али сигурно са прекидима. Кнез Милош, будући неписмен, није схватио значај школа и није им посвећивао никакву пажњу, па су покушаји Димитрија Давидовића и Вука Стефановића Караџића да он, Милош, учини што на отварању већег броја школа, били узалудни.

Ипак, интересима грађанског друштва, које је било у наглom развоју, све више је одговарала потпуна организација школства. У том смислу 1844. године донет је први општи закон о школама под називом „Устројеније јавног училишног наставленија“. Овим је Србија први пут добила организацију свих школа, која ће се касније постепено усавршавати и дограђивати. У доношењу овог закона имао је удела и тадашњи начелник Попечитељства просвештенија Јован Стерија Поповић.

Милован Спасић, управитељ западног дела Кнежевине Србије, посећујући школе у чачанском округу школске 1844/45. године, писао је Попечитељству просвештенија „да је у овом округу који седам хиљада пореских глава броји, отворено мало школа због чега је потребно увести прирез да би их се отворило више“³. Окружно начелство у Чачку известило је Попечитељство просвештенија да народ срезова трнавског, драгачевског и карановачког ово прихвата и да жели учитеље из своје околине.

У чачанском округу школске 1845/46. године било је свега шест школа: у Чачку две (старији и млађи разред), у Трнави и Жежевици (млађи разреди), у Вирову (драгачевски срез, млађи разред) и у Карановцу (данашње Краљево, такође млађи разред). Све

школе су биле општинске. Разреди су се делили на млађе и старије. Успех се мерио слабом, добром, врло добром и приличном оценом. Учитељске плате су биле између 50 и 150 талира. У трнавском срезу постојале су две школе у Чачку и две у селима: Трнави и Жежевици.

Кућа жежевичког свештеника Ј. Перуничича, „зданије тескобно и одавно цељи несходно, покрај цркве“,⁴ „са два прозорчића кроз која светлост једва прозираше“, била је намењена за школу. Двадесет година у овој школи, полумрачној и тескобној, учили су многи ђаци из Жежевице и околних села. Тек су се 1868. године Жежевица, Липница, Бањица и Рајац сложили да саграде нову школску зграду у Жежевици. Жежевички свештеник Вићентије Поповић, који је овим селима поклонио плац за школу, заузимао се да зграда буде што пре готова. Са градњом се одуговлачило, јер се општинска и окружна власт нису сложиле да школа буде на свештениковом имању. Грађевински инжењер нашао је да је имању чачанског писара погодније место, ближе је цркви, па је начињена трапа са жежевичким свештеником. Петог септембра 1874. године окружни начелник из Чачка известио је Министарство просвете „да је жежевичка школа у свему довршена и са свим потребама снабдевена, само још треба учитељ да се постави, па одма да проради, јер су и деца за исту школу пописана“.⁶ Била је то прва, по плану направљена, од тврдог материјала озидаана школа, најлепша у трнавском срезу и читавом чачанском округу.

Школа у Трнави такође се налазила код цркве, „но незгодно положеније имаше јер је у влети“.⁶ Радила је до 1850. године.

Из извештаја о школама у чачанском округу за школску 1849/50. сазнајемо од Милована Спасића, управитеља школа западног дела Кнежевине Србије, да је потребно у Ласцу отворити школу, јер то народ жели и да не треба начелствима дозволити да школе „утамањују“. А из извештаја председника лазачке општине министру просвете и црквених послова сазнајемо да је 1851. године школа у Ласцу „совршено готова, и да је за исту потребан учитељ“.⁷ Имала је три мале собе, подрум и ћилер. Налазила се под самим венцем планине Јелице, близу цркве. До седме деценије XIX века у трнавском срезу радиле су само ове две школе и школа у Чачку.

Законом о устројству основних школа из 1863. године није условљавано да школска зграда буде од тврде грађе. Заблаће и Слатина су 1868. године, пошто је жежевичка општина планирала да сагради нову школу, одбили да учествују у градњи и издвојили

се из јежевичке школске заједнице с намером да у својим срединама оснују школе. Заблаће је некадашњу општинску судницу од дасака и ћерпича, са три собе (велика, средња и мала), употребило за школу и за становање учитеља. Судница је „осим тога имала и кујну и пред кујном затворен конак а у авлији беше подоста велика зграда од брвана која је за готовљење јела и смештај ствари учитељски служити могла“.⁸ Судница је, будући од слабе грађе, предвиђена да служи за школу док се нова сагради. И у Слатини је општинска судница, која се налазила у средини села, уз поштански друм, одређену за школу. За разлику од заблаћке, слатинска судница била је од тврдог материјала. Требало ју је само ојачати и снабдети школским потребама. Првог августа 1869. године окружни начелник из Чачка известио је министра просвете „да је зграда за новоотворену школу у Слатини у свему дограђена и са свим потребама снабдевена и има досада већ 67 ђака уписаних“.⁹

Највећа невоља у раду основних школа долазила је због рђавих школских зграда и школског намештаја. „Правила о грађењу школа и о намештају школском“ из 1881. године први пут су у вези са грађењем школе поставила педагошко-хигијенске захтеве. Школску зграду је требало зидати од тврдог материјала, са пространим, светлим и патосаним учионицама, са улазима из ходника, са ходничним чивилуцима за одећу, са школским двориштем засађеним дрвећем и школском бантом која је требало да служи за наставу, са становима за учитеље, послужитеља и за ђаке који преко недеље остају у школи. Прописан је нови тип скамија са 2—4 седишта, чији би облик и димензије одговарали децијем узрасту. Препоручено је да се дотадашње школске зграде поправком што више приближе овим захтевима, а оне које не одговарају овоме — да буду затворене.

Из извештаја остању заблаћке школе на почетку 1871. године сазнајемо да зграда прокишњава, да поред врата и прозора, слабо утврђених, улази хладноћа, да је учионица без патоса и да нема ваљане табле. Комисија, одређена од министра просвете за преглед школа, нашла је да она не одговара ни најнужнијим захтевима. Заблаће, Вала и Балуга, села која су чинила заблаћку школску заједницу, договорили су се на збору, 4. августа 1886. године, да у Заблаћу подигну нову школску зграду, на месту где је садашња. До тада требало је постојећу школу проширити и обезбедити стан за учитеља. Учитељ Радослав Мајсторовић известио

је министра просвете „да школска општина ништа припремила није за нову школу, нити пак мисли да штогод припрема“.¹⁰ Очекујући да ће Трнава и Виљуша, које нису припадале ни једној школској општини, приступити заблаћкој, предложено им је да заједнички саграде школу у Заблаћу. Ова два села одговорила су: „Ми не пристајемо нити смо вољни да уђемо у састав заблаћке општине нити оћемо да заједнички са поменутом општином подижемо у Заблаћу школу, већ ако овима треба нека је подижу сами“.¹¹

Трнавски свештеник и неколико виђенијих сељака заузимали су се да школа у Трнави поново почне радити, али им је из Министарства просвете одговорено „да се та кућа код цркве не може употребити за школу јер не само да је арабатна и стародревна, но је сасвим тескобна па се за сада у овом селу никако школа устројити не може док се не би нова зграда за школу направила“.¹² Виљуша, која је до 1890. године била у заједници са јежевичком школом, пришла је трнавској школској заједници и одлучила да с Трнавом школску зграду подигне. Нова трнавска школа саграђена је „у ливади са извором добре пијаће воде и са два бунара у близини“.¹³ Поред ње је пролазио сеоски пут. Била је удаљена 300 метара источно од општинске суднице. Начелник рудничког округа 13. септембра 1893. године известио је министра просвете „да је новосаграђена школа у Трнави комисионо прегледана и примљена“.

Села која су чинила лазачку школску општину нису могла да се договоре око места за грађење нове школе. Горичани, Бибско Поље и Качулице захтевали су да се нова школа гради у Качулицама, код општинског суда, а да се стара, у Ласцу, затвори. Лазац и Петница истицали су за лазачку школу да је на врло чистом и здравом месту, да је обезбеђена „лепом и добром“ водом, да јој „планина наша служи за олакшицу огрева“ и да је у близини цркве. Несложност лазачке школске општине и рђава општинска власт учинили су да се од градње школе одустане. Од представника општинске власти зависио је и опстанак старе школе у Ласцу. Председник општине лазачке, Чедомир Томовић, крајем јула 1883. године јавио је Министарству просвете „да школу у Ласцу, као даље неупотребљиву, одма по свршетку ове школске године треба затворити“,¹⁴ што је и учињено. После три године опет је ова школа отворена. Опет је поменути председник „без знања народа“, да би се школским прирезом користио, известио министра просвете и среску власт „да школу лазачку школска општина није у стању да издржава“, „услед чега је Г. министар просвете и црквених по-

слова актом својим ову школу затворио“.¹⁵ Трећи пут је ова школа требало да буде затворена у јулу 1903. године на предлог школског надзорника, код кога се учитељ Љубомир Циврић заложиио да се то не учини „утолико пре што би народ тим затварањем охладнео па би грађење нове школе доцније тешко било отпочети“. На залагање чланова Земљораднике задруге, чији је секретар био учитељ Циврић, који је био један од главних помагача одбора за подизање нове школе, министар просвете је дозволио да у Ласцу буде отворена привремена школа за школску 1902/03. годину како се овај учитељ, веома угледан и утицајан човек, не би морао премештати другде, услед чега би „ове две установе морале да се растуре“.

Качулице су се издвојиле из лазачке школске општине и — што од приреза од народа што од прикупљеног новца за подизање нове школе — купиле механу од Андрије Перуничиха, поред пута Чачак — Краљево, за школу. Прегледајући је 1895. године комисија је закључила „да се зграда може за привремену школу употребити пошто се претходно неке оправке на њој изврше“.¹⁶

Прирез, прикупљан за грађење нове школе у Заблаћу, председник заблаћке општине давао је на зајам са 12 одсто интереса и тако се новцем намењеним за хуману ствар „водила... шпекулација најниже врсте“. Владимир Поповић, заблаћки свештеник, са неколико виђених људи, прописао је „Правила за подигнуће нове школе у Заблаћу“ 1894. године, која је министар просвете одобрио. Надзорник Светислав Матић, прегледавши школе у трнавском срезу, предложио је да се, осим лазачке, „и школа у Заблаћу затвори јер је зграда неисправна и неподесна како би се на тај начин приморала општина да прави нову школску зграду за чије подизање постоји већ фонд од преко три хиљаде динара“.¹⁷ Владимир Поповић, у својству председника Одбора за подизање школе и најзаузимљивији да се школа што пре сагради, известио је министра просвете „да ће градња са намештајем коштати више од осамнаест хиљада динара, али са кулучењем грађана коштаће јефтинији за шест хиљада динара“.¹⁸ Добровољним прилозима појединаца, школским прирезом, позајмицом из окружног школског буџета и кулучењем грађана, за две године „никла“ је нова школа у Заблаћу, са две светле учионице и станом за учитеља. Налазила се у близини државног пута Чачак — Краљево, поред цркве, општине и механе и била најлепша школска зграда у трнавском срезу. Почела је да ради 1. септембра 1904.

И школа у Слатини није имала услова за рад. Учионица је била дуга девет метара дужине, широка 4,40 метара, а 3,70 метара висока (што је чинило 146,52 кубна метра ваздуха), а у њој се налазило преко 50 ученика. После 20 година рада школску зграду, веома остарелу, посве је оштетио земљотрес. Зидови су напукли, а на разбијеним прозорима налазила се облепљена хартија. Ни овде школски прирез за грађење нове зграде није уредно прикупљан. Тек у марту 1906. године слатинска општина донела је одлуку о грађењу школе и о томе обавестила министра просвете.

Јездина, Бељина, Паковраће, Придворица, Риђаге и Међувршје, села у јездинској политичкој општини, нису припадала ни једној школској општини. Из ових села почетком 1889. године у чачанске основне школе одлазило је преко 80 ученика, „које су сами родитељи и стараоци довели у школе без уписа који се код њих никако и не врши.“¹⁹ На збору села јездинске политичке општине одбила су да приступе чачанској школској општини, већ су одлучила „да општина јездинска сама за себе састави школску општину и сагради школу на средокраћу ових шест села“.²⁰ Јездинска општина закупила је кућу (Фердинанда Крена из Чачка) у Бељини и привремено у њој отворила школу. Претходно је требало просторије намењене за учионицу и учитељски стан, које су биле веома влажне, добро уредити, очистити и окречити. Начелство среза трнавског известило је министра просвете 9. октобра 1889. „да је привремена школа општине јездинске у Бељини готова а да је намера ове општине да сагради нову школу у бељинском месту Водица“.²¹

И остала чачанска села — Атеница, Трнава, Лозница и Кулиновци — све до 1895. године слала су децу у чачанске школе, а школарину нису плаћала. Збор ових села одлучио је „да се атеничка општина постара и у најкраћем року замоли Г. министра просвете те да он изволи наредити комисији за избор земљишта где ће се атеничка школа подићи, а чим се ово буде уредило, општина ће настојати да се школа за идућу годину направи“.²² Окружни начелник у Чачку известио је министра просвете „да се за општину атеничку и паковраћку отвори привремена школа у Чачку у згради коју су ове општине за ту целъ набавиле. Школа ће се звати атеничка. Начелство ће о овоме извести поменуто општине и наредити им, да се потребе школске и учила одмах набаве и школски одбор образује. Наставник ће се ускоро поставити“.²³ Општина је за школску зграду закупила механу од Сте-

вана Недељковића из Атенице, где су направљене две учионице дужине 5,86, ширине пет и висине 3,93 метра. За учитељски стан простора није било, па је учитељу општина плаћала станарину у Чачку.

Закуп механе истеко је 1907. године, а Атеница, Лозница и Кулиновци нису почели да граде школу пошто прирез за грађење није био скупљен. Миљко Богдановић, управитељ, уплашен да ће школу у Атеници затворити, писао је министру просвете „да само просвета може подићи опали морал код једног народа, да готово само она може нама спремити потомке који ће по примеру других културних народа извршити уједињење нашег целокупног племена... ја сигурно верујем да Г. министар неће дозволити да оволики број ученика атеничке школе остане без школе“.²⁴ Немогућна да направи нову школу, атеничка општина купила је механу у којој је привремено радила школа за сталну школу, с тим што се сопственик обавезао да ће, по комисијском извештају и приложеном плану, извршити преправку.

Те, 1907. године истекао је и закуп Кренове куће у којој је отворена јездинска школа. Јездинска и паковраћка општина одлучиле су да остану у заједници са једном установом — то је јездинска школа. Да се нова школска зграда подигне у Јездини, „Лозница не пристаде и руковођена инатом и наговором појединаца одвојила се у приватну школу која се налазила до вароши Чачак“.²⁵ Управитељ јездинске школе и школски одбор ове општине писали су министру просвете „да би требало ове две школе спојити јер би то био једини пут да дођу до добре школе и да се отресу једаред од приватних школа у којима имају велике издатке за кирије и станарине“.²⁶

На основу одлуке суда, одбора и збора паковраћке општине, Окружни школски одбор одобрио је у септембру 1909. године да Паковраће, Парменац, Риђаге и Међувршје образују засебну школску општину — паковраћку. За годину дана подигнута је нова школска зграда у Паковраћу. И у Јездини је следеће године почела да ради школа у новосаграђеној згради.

УЧИТЕЉИ

До половине осме деценије XIX века Србија није имала учитеље са завршеном учитељском школом. Први учитељи били су углавном из Војводине, а тек понеки из Србије (углавном недовр-

шеног образовања и оскудна знања). Вук С. Караџић је у априлу 1832. године упутио писмо кнезу Милошу, у којем жали што је пропуштено време за организовање школства у Србији, јер, да је другачије, „не би и сад било потребно за писаре, за учитеље и за свештенике примати онострањаке којекакве скитнице и пропалице“.

Не знамо име првог учитеља у заблаћкој школи. Али се зна да су међу првима били: Никола Јеремић из Прањана, Павле Петровић из Заблаћа и један Србин „из прека“ — Јован Јанковић. Зна се, такође, да је овај учитељ отишао у Шабац.

Првим општим упутством („Наставленије учитељима правитељствени и општествени школа у Књажевој Србији“) из 1838. године наведено је какав учитељ мора да буде. Морао је, пре свега, бити морална и религиозна личност, која ће примерном и темељном верском наставом формирати религиозни морал код својих ученика и која ће у свему помагати свештенику. Уз то, обавезно и образован.

Први учитељи у сеоским основним школама трнавског среза били су из ближе или даље околине; углавном свршени ученици богословије или основне школе. Било их је и са једним разредом богословије. Учитељевали су на привремено због слабе плате. Чим би се указало друго какво уносније свештеничко или чиновничко место, напуштали су учитељску службу. Тако у трнавској школи школске 1845/46. године нализмо да је учитељ Никола Јеремић, родом из Прањана, округ руднички, стар 30 година, ожењен, завршио само основну школу, али „приличне способности и владања доброг“, постављен, по потреби, за привременог учитеља. Плата му је била 50 талира годишње. Имао је бесплатан стан и огрев. После четири године запопио се, због чега је школа престала да ради. У Жежевици школске 1845/46. године учитељевао је Сретен Глишић, родом из Трбушана, округ руднички, тридесетогодишњак, ожењен. Завршио је основну школу и једну годину богословије, по потреби постављен је за привременог учитеља. Плата му била 60 талира годишње. Имао је бесплатан стан и огрев. Био је доброг владања, али малих способности, па је успех ученика био осредњи. И он се, после кратког учитељевања, запопио. И његов наследник, учитељ Антоније Аџемовић, Заблаћанин, свршени богословац, отишао је, после неколико месеци, у свештенике. Заменио га је учитељ Милорад Поповић (родом из Горачића, срез драгачевски), који се такође засвештеничио. За првог лазачког учитеља постављен је Милан Марковић, који је завршио богословију и до тада учите-

љевао у Врдилама (срез карановачки). У Ласцу је учитељевао пет година, одакле је премештен у Карановац (данашње Краљево).

Законом о основним шоклама из 1857. године учитеље је требало да поставља Попечитељство просвештенија. По овом закону, учитељ је могао да буде свршени богослов или гимназиста, са обавезно положеним испитом пред комисијом Попечитељству. Учители су дељени на шест класа, а плата им се кретала од 100 до 200 талира годишње (зависила је од места службовања и разреда у којем учитељ предаје). Имали су и бесплатан стан, огрев и бапту. Ово се односило само на учитеље тзв. редовних школа, које су могле да буду отворене у општинама са преко 400 домова.

„У списку учитеља и учитељки наодећи се у трнавском срезу за прво теченије школске 1857/58. године“²⁷ налазимо да је учитељ у лазачкој школи Милоје П. Миладиновић, рођен је у Ласцу, завршио успешно богословију у Београду, једну годину учитељевао у Грабовцу. У своје родно село дошао је за учитеља као двадесетогодишњак. Незадовољан очајно тешким положајем сеоске школе, писао је министру просвете молбу за премештај, у којој поред осталог, каже да „због простоте, суровости и сиромашног стања народа овдашњег“, као и због школе, која је у веома рђавом стању, жели да оде из Ласца.

Сава Јовичић рођен је у Белеушју (округ ужички). Богословију је завршио у Београду. Прво учитељско искуство стекао је у жежевичкој школи, где је имао плату од 100 талира годишње. После девет месеци учитељевања премештен је у Карановац. Александар С. Протић из Негришора (срез драгачевски) оболео је због веома рђавог стана у жежевичкој школи. Пошто није добио премештај у Чачак (који је тражио више пута), јавио је 9. августа 1864. министру просвете „да због опасне болести не може учитељску дужност извршавати, па зато даје привремену оставку на звање учитељско“. Велизара Стефановића, који је једну годину учитељевао у Жежевици, оптужио је министру жежевички свештеник Вићентије Поповић — да не пости средом и петком, да се не причешћује, да у школи псује ђацима крст и пост, да на велики пектак мрси, да у своме „квартиру“ у школи посве нечисто живи, због чега је премештен у лазачку школу, а на његово место дошао је дотадашњи лазачки учитељ Радослав Мајсторовић, родом из Вапе (трнавски срез), а завршио је четири разреда основне и четири разреда гимназије са „превасходним успехом“. То је први учитељ који је и најдуже учитељевао у жежевичкој школи (од 1865. до 1873.

године). За свој учитељски рад добијао је врло добре и одличне оцене. Лазачки учитељ Велизар Стефановић, незадовољан због удаљености лазачке школе од вароши, молио је за премештај у Чачак или Београд пошто је намеравао своју женску децу да упише у женску школу, а мушко дете у гимназију. Премештај је добио (уместо њега, наредне школске године, појављује се учитељ Никола Симић), али не знамо да ли у Чачак, у Београд или у неко треће место. Симић је (рођен у Ивањици) најдуже учитељевао у Ласцу (од 1867. до 1881). Од своје мале учитељске плате издржавао је жену и шесторо деце. После четрнаест година учитељевања министар просвете га је, не знамо зашто, лишио учитељске дужности. Налазећи се у изузетно тешкој материјалној ситуацији, молио је министра да му одобри пензију или какво друго издржавање.

Први учитељ у поново отвореној школи у Заблаћу школске 1869/70. године био је Глигорије Петронијевић, родом из Ужица. Иако добар учитељ, на њега се жалио начелник трнавског среза—да је тобоже неспособан и неуредан како би, уместо њега, у заблаћку школу наместио Владимира Поповића, који је учитељевао у Ариљу. Успео је да Поповић, Заблаћанин, дође у родно место, а да Петронијевић оде у Ариље. Марљив учитељ, Поповић је много учинио да у Заблаћу буде отворена и недељна или „повторна“ школа „како би се дала прилика свакоме уопште да надокнади оно што у времену кад је требало школом ползовати се то из разних узрока учинили нису“.²⁸ У недељну школу уписала су се 23 ђака, који су, до маја 1871. године, редовно долазили на наставу. Али, о овој, као ни о редовној школи, средња власт се није бринула, нити министру просвете о њој јављала. Председник општине је тужио Поповића највишој просветној власти „да је неуредан у учитељској дужности, да ђаке претура у старији разред за новац, да их употребљује на своје приватне послове...“²⁹ Поповић је кажњен укором. „Премда је правда на мојој страни“ — писао је Поповић министру — „ја нисам за то да се с њима тоним већ да обављам своју свету учитељску дужност“. Тражио је од министра просвете да га премести у другу неку школу и тако спасе од сплетки и интрига општинске власти. Молио је за премештај у Чачак, што није добио, него је премештен у Ђунис. После пет месеци постављен је за свештеника у Заблаћу.

У слатинској школи у првој деценији рада сменило се неколико учитеља. Први њен учитељ Владимир Перуничкић учитељевао је у њој само једну годину. И његов наследник. Милисав Шљивић,

био је једну годину, после чега се прихватио свештеничког позива. И трећи учитељ, Јован Војиновић, свршени богослов, после пет година учитељевања, „ступио је у свештенички чин“.

Законом о оснивању учитељских школа крајем 1870. године почело је школовање учитеља. Десет година касније новим Законом о основним школама речено је да стални учитељи могу бити само они који су завршили учитељску или вишу женску школу. Али, остављена је могућност да и они који су завршили неку другу средњу школу могу полагаати учитељски испит. Овим законом прецизиран је и надзор који ће се вршити ради поуке и реда у току године. Посебан надзор предвиђен је за оцену учитељског рада на крају године. За немарно вршење дужности, рђаво владање, разне кривице, укључујући и непослушност према властима, предвиђане су казне: опомена и укор (изрицани од месног одбора), губитак плате од три месеца, премештај без права на трошкове и отпуст из службе (што је изрицао министар просвете). По овом закону учитељи са преко десет година службе нису могли да буду отпуштени из службе, већ само пензионисани.

Из Жежевице, у којој је стара школа, због неупотребљивости, затворена а нова је још била у градњи, премештен је Радослав Мајсторовић за учитеља у Заблаће, где ће учитељевати 14 година (од 1873. до 1887.) и за свој рад добијати врло добре и одличне оцене. Општинска власт била је незадовољна и овим учитељем па му је, у жалби против њега, приписали да ђаке искоришћава за чување стоке, чишћење школе, ношење воде, за домаће послове, да напушта школу кад хоће не обавештавајући старатеља. И Владимир Поповић био је учитељев непријатељ. Говорио је да је дисциплину одржавао песницом, да се ђаци плаше и његовог гуња, да се не смеју играти. Учитељ Мајсторовић учио је 70 ученика (док их је у време учитељевања Поповића било 30), а имао би их и више да је постојала још једна учионица. Тражећи премештај у Чачак, Мајсторовић је у молби министру просвете писао: „Заблаћка школа не заузима више од 90 кубних метара а има преко 70 ученика. Ту човек највећих прсију не може без рђавих последица да издржи, а због рђавих квартаира досада сам петоро деце изгубио“.³⁰ Сматран либералом, није ни после 40 година учитељевања по сеоским школама добио учитељство у Чачку или некој другој вароши, него је „по потреби“ премештен у Врбу (карановачки срез).

Први учитељ са завршеном учитељском школом постављен је школске 1878/79. године у Жежевици. Звао се Јосиф Вуковић. Учи-

тељску школу завршио је у Крагујевцу. Најпре је учитељавао у Крушевцу (једну годину) и у Зајечару (четири године). У жежевичкој школи остао је само две године. Због неслагања с општинском влашћу, премештен је у Ивањицу, а заменио га је Божа Ружић (рођен у Негришорима — Драгачево завршио учитељску школу, учитељавао по школама нишког округа), који је, прве године учитељавања (школске 1882/83), оцењен слабом оценом. Кажњен је петнаестодневним губитком плате због слабог успеха ученика. Незадовољан Жежевицом, тражио је премештај у своје родно село. Премештај није добио. Од 1885. године у жежевичкој школи се затичу два учитеља. Осим Боже Ружића, који је учио први и трећи разред, за други и четврти постављен је Неофит Симић. Убрзо је овај учитељ (1885. године) позван на војну дужност, па је школа у Жежевици опет остала са једним учитељем. Због великог броја ученика (школске 1885/86. године било их је 113), постављен је још један учитељ — Гавра Перовић. Учитељавао је у жежевичкој школи до 1888. године. У 1888. у Жежевици је месец дана учитељ био књижевник Јанко Веселиновић.

У заблаћкој школи први учитељ, са завршеном учитељском школом био је Грујица Аџемовић, Заблаћанин. За четири године учитељавања (од 1889 до 1892) добијао је врло добре оцене.

Већина учитеља у сеоским основним школама није успевала да својим угледом и ученошћу постане узор неписменом становништву, него су се изједначавали са својом околином, проводили се по механама. Међутим, у неким школама трнавског среза налазимо лепе примере учитеља који су по селима уводили разне новине и сељацима живот чинили смисленијим. Тако је лазачки учитељ Љубомир Циврић, да би олакшао живот лазачких сељака, основао Земљорадничку задругу. Сваки задругар је, његовом заузимањем, био снабдевен добрим справама за земљорадњу и спрежном стоком. Задруга је 1901. године имала 60 задругара. Стално су јој приступали нови чланови. У Трнави, Слатини и Качулицама такође су постојале земљорадничке задруге, чији су оснивачи и чланови били учитељи ових села. Трнавски учитељ Грујица Аџемовић школске 1898/99. године организовао је за ученике сеоских школа у трнавском срезу предавање из калемарства и плетарства. О калемарењу је говорио чачански учитељ Александар Ђерамилац, а о плетарству Сретен Петровић, учитељ из Заблаћа. Овим предавањима присуствовало је 14 учитеља и учитељица и надзорник основних школа

за трнавски срез Сретен Пашић. Жежевички учитељ Милош В. Поповић поучавао је ученике у пчеларењу.

У трнавском срезу сви учитељи су водили уписницу, прозивку, списак казни и инвентара. Дневник предавања, осим жежевичког учитеља Милоша В. Поповића, није ни један имао. Вођење дневника сматрали су дангубним и бескорисним послом.

Учитељ Милош В. Поповић и учитељица Милица Недељковић школске 1905/06. године отворили су у жежевичкој школи књижицу за ђаке и народ. Књиге су позајмљивали на читање и, при враћању, организовали мало пропитивање о прочитаном.

У Заблаћу, средокраћи трнавског среза, одржана је конференција учитеља 27. јуна 1908. Присутствовали су јој сви наставници из овог среза. На конференцији су донети важни закључци: да се уведе стални надзор у основним школама, да се програми појединих предмета тако сачине како би постали расадници писмености у народу, да се школски прирез одвоји од општинског како не би био коришћен за друге потребе (због чега су неке школе престајале привремено да раде, па су и затваране), да се неуредном похађању школе стане једном на пут, да се дотадашњи начин оцењивања рада учитеља укине, јер о учитељској оцени разговарају и ђаци, па, уколико је она слаба, учитељу пада ауторитет.

Школске 1907/08. године у трнавском срезу радило је осам школа са 14 одељења и 10 учитеља. Већина учитеља оцењена је одличном оценом. У одличне су спадали: Милош В. Поповић и Милица Недељковић у Жежевици, Милорад Вујовић у Заблаћу, Милан Лазаревић у Слатини, Срећко Ђурић и Симка Доронтић у Атеници, Радомир Вујовић у Трнави и Димитрије Поповић у Качулицама. Ови учитељи су, по надзорнику Јовану Поповићу, правилно и правично оценили успех својих ученика. Поповић је ове вредне и неуморне просветне раднике препоручио нарочитој пажњи министра просвете.

Надзорник Никола Јанчић, у свом извештају о испиту, одржаном између 12. и 22. јуна 1912. за школе трнавског среза, описао је „како се мењало лице једног вредног, преданог послу и одушевљеног радника-учитеља, у тренутку кад му надзорник бележи оцену“³¹ и какво се понижење овим чинило човеку најузвишенијег позива кога, кад после испита изађе из школе, неписмени људи, окупљени у гомиле, подсмехујући се, запиткују: „Шта си добио учитељу?“.

Надзорник Јанчић посебно је похвалио Чедомира Милошевића, учитеља у Паковраћу. „Имао сам“ — каже — „прилике, као дугогодишњи надзорник, да видим рад многих наших учитеља, али овакву преданост послу, овакво поимање дужности, пожртвовање и разумевање посла мало сам где нашао“.³²

УЧЕНИЦИ

У низу приватних школа за време првог српског устанка учила су углавном деца старешина и руководећег слоја. Али, било је и друге деце. Школу су похађали ученици различите старости, често и младићи од 18 до 20 година. Женске деце није било у школама и поред залагања Доситеја Обрадовића за њихово образовање. Тадање друштвене прилике то нису дозвољавале.

Према документима, ученици прве заблаћке школе били су: Милосав Перуничкић из Слатине, звани Ћата, који ће постати управник ове области. (Овај надимак добио је због тога што је неко време био писар код Василија Поповића и попа Николе Костића, кнежева пожешке нахије и он ће се касније спријатељити са Вуком Караџићем и слати му народне умотворине, које је марљиво прикупљао), Јанко Михаиловић Молер из Негришора (био је учесник у другом српском устанку), прота Вукосав из Ваљева, поп Милосав Миладиновић из Ласца, прота Сима Радовановић из Жежевице, господар Јеврем Обреновић (брат Милоша Обреновића) и многи мање знаци које „предање није у успомени сачувало“.

У Милошевој Србији школе су обнављане споро иако су прилике биле повољније него у време првог устанка. Имућнији родитељи су већином проналазили каквог описмењеног човека и погађали се с њим око трошкова учења њихове деце.

„Устројенијем јавног училишта наставленија“ од 1844. године одређено је: да деца могу поћи у школу са навршеном седмом годином, да основна школа у селима има три, а у варошима четири разреда, да женска деца у селима уче заједно са мушком у једној соби, а са навршеном десетом годином престају ићи у школу. Овим законом није одређено обавезно похађање основне школе.

Сеоске школе биле су веома ретке. Разлог је што настава није била обавезна, а села недовољно насељена. Тако је било и у селима трнавског среза („сваки је могао имати толико земље колико је закрчити могао на реону општине заблаћке...“),³³ па деца

није било довољно. А и давање деце у школу сматрало се наметом и нечим излишним. Само по који имућнији, разборитији и увиђајнији давао је своје дете да се школује.

У јежевичку школу школске 1845/46. године уписано је 38 ученика, чији је успех био „приличан“. У трнавску школу те школске године уписало се 26 ученика, чији успех такође приличан, а школске 1849/50. године слаб. Учитељ се запопио. Три ученика прешла су у јежевичку школу. У новоосновану лазачку школу уписало се 20 ученика, који су уредно похађали наставу. По Закону о устројству основних школа из 1863. године захтевано је да у месту постоји најмање 25 ученика, без обзира на број домова, да би се школа могла отворити. Школована су и надаље деца имућнијих родитеља. За неуредно долажење на наставу предвиђене су новчане казне. Трајање основног школовања по селима продужено је са три на четири године у свим местима где је то било могуће.

У поновоосновану заблаћку школу школске 1869/70. године уписало се 37 ученика. Следеће године број ученика се смањио на 16, чему је узрок небрига општинске власти, која није пописала све ученике способне за школу.

У слатинску школу школске 1869/70. године уписало се 67 ученика. Деценију касније затиче их се 28. Број ученика и овде се смањио због тога што у школи није постојала посебна просторија за конак ученицима који су долазили из удаљенијих села и морали спавати у мемљивој учионици која није кречена ни за време „ферија“. Деца су, због тога, оболевала веома често од „шкрофуле“.

Ђаци су често распуштани (и по месец дана) због богиња, шуге, великог кашља, шарлаха, дифтерије, трбушног тифуса. Тако, на пример, школске 1886/87. године на годишњем испиту било је знатно мање ученика због шарлаха, краста, врућице, великог кашља. Ученик другог разреда заблаћке школе Јеремија Радуловић, уписан још 1892. године, није долазио никако у школу. „Отац овог ђака звао се Димитрије Радуловић, доселио се из Старе Србије пре 4—5 година. Живео је овде као наполичар на једном имању, али више као слуга. Прошле године владала је у овом крају дифтерија од које умре Димитрије и троје деце а мати врати се са овим Јеремијом у Стару Србију“.³⁴ У Атеници, Јездини, Паковраћу и Риђагама 1905. године владао је трбушни тифус. У Лозници ова болест је „беснела“ и било је доста смртних случајева. Ђаци атеничке школе распуштени су месец дана. У јежевичкој школској општини 1912.

године владао је шарлах, од кога су многи ученици помрли. Школа у Жежевици је месец дана била распуштена.

Закон о основним школама из 1882. године садржавао је низ напредних одредби, за које се залагао тадашњи министар просвете Стојан Новаковић. Први пут, овим законом, заведено је обавезно похађање наставе. Основној школи био је главни задатак да се сва способна деца укључе у наставу и стекну основна знања, потребна за живот и за учење у средњим школама. Да би се ово постигло, основна школа је продужена на шест година. Прва четири разреда били су — нижа основна школа, а пети и шести — виша основна. Ако у неким местима није могла да буде отворена виша основа, отворена је продужна, такође у трајању од две године. Захтев за обавезним шестогодишњим школовањем није могао да буде остварен у време када је нешто више од 10 одсто деце обухваћено трогодишњим и четворогодишњим школовањем. Осим тога деловале су и опште политичке прилике, страначке борбе и бирократски односи, тако да ни од стране саме власти није било потребног залагања. Закон о народним школама из 1898. године основна школа је поново сведена на четири године.

У школској 1883/84. години жежевичка школа у сва три разреда имала је 46 ученика. Само су тројица завршила трећи разред, а четврти није отворен, јер су се та три ученика уписала на занат — да би могла помоћи родитељима у издржавању друге ситне деце у кући. Ученици сиромашних родитеља најчешће су напуштали школу. У једном извештају о стању школа у трнавском срезу половином девете деценије XIX века надзорник каже: „Људи по селима већином су сиромашни, па кад га још осуде да плати новцем што дете не шаље у школу он замишља то као велику неправду, пошто и онако сматра за терет што му дете у школу иде, јер је сиромашан, па би му то дете од користи било да је код куће а сад још и казну мора платити“.³⁵ Сиромашни родитељи су уверењем о сиромашном стању (издавао га је општински суд) доказивао да им се новчана казна за недолажење ђака у школу није имала ни од чега наплатити. Узалудно се министар просвете позивао на један члан у закону да „они ученици о којима због њиховог сиромашног стања води бригу општина, уредно походе школу и да старатељима тих ученика сваком приликом треба указивати на важност школе и васпитања“.³⁶

Школске 1885/86. године жежевичка школа, прва у трнавском срезу, отворила је четврти разред. Ученика по разредима било је:

у првом — 56, у другом — 36, у трећем — 15 и у четвртном — 6, а учитељи су били Божа Ружић и Гавра Перовић. Школске 1888/89. године у Жељевици је отворена прва година продужне школе, у коју су се уписали 10 ученика и једна ученица. Разлог овако малом броју је у томе што су сеоска деца после завршеног трећег разреда одлазила на занат. На продужетак школовања поготову нису могла да иду деца сиромашних родитеља, о чему један родитељ од тих ученика пише министру просвете: „Мога сина Димитрија нисам могао дати на даље учење јер сам сиромашан и није ми могуће издржати, као што то тврди акт општинског суда, и што ми она општина у томе помоћи не даје“.³⁷ У школској 1899/900. години продужна школа постојала је само у Трнави. Похађало ју је 12 ученика. Школа је почињала 1. јануара и трајала до краја марта. Часови су одржавани три пута недељно, увече. Предмети су били: српски језик, рачун, земљопис, општа историја, познавање природе и пољска привреда.

Из извештаја жељевичког управитеља Вукашина Агатоновића сазнајемо да је на полугодишњем испиту школске 1888/89. године успех ученика био слаб због тога што школа није почела на време да ради и што није имала најосновнијих потреба (креде, сунђера, метле, четке, ватраља, крчага за воду). Имала је — пише у извештају — за водопиће тек један чабар без заклопца. Ђаци су били веома неуредни. Од њих 109, редовно је долазило на наставу четрдесет и троје. Заузимањем управитеља Агатоновића враћен је у школу ред и набављене су основне потребе.

У школској 1888/89. години заблаћку школу походило је 80 ученика. Сви су учили у једној учионици. Учитељ Грујица Адемковић обавестио је школски одбор да је, због тескобе, искључено 14 ученика из других села, која нису у саставу ове школске општине. Они су упућени у жељевичку и чачанску школу.

Велику сметњу у учењу и школском раду представљало је задоцњавање ученика на часове, веома изражено у току зиме услед лошег времена. Доста ученика је пешачило по 2 — 2,5 сата од куће. У пролеће, кад дођу земљоделски послови, сеоска деца, да би помагала родитељима, неуредно су долазила на наставу.

До 1889. године из околних села (која нису припадала ни једној школској општини) ученици су похађали чачанске школе. Било их је више од 100. Њихови родитељи су чачанским основним школама избегавали да плате школарину, због чега је чачанска општина „како лањске тако и прошлих година наређивала учитељи-

ма и учитељицама да нове ђаке из ових села не примају а старе истерају“.³⁸ Ово је натерало јездинску општину да 1889. године отвори привремену школу у Бељини. Атеница је 1895. године такође отворила школу и школске 1896/97. године имала у првом разреду 55, у другом — 49, у трећем — 18 и у четвртном — 15 ученика, размештених у две учионице, веома тескобне, једва се у њих могло стати, а требало је издржати 5—6 часова дневног рада. То је штетно утицало на наставу и на здравље ученика. Када је школске 1907/08. године атеничка школа нешто проширена, формирана су три одељења: прво — први разред са 79, друго — други разред са 58 и треће — трећи и четврти разред са 55 ученика. Те школске године у јездинској школи је био у првом разреду 61 ученик, у другом 36, у трећем 45 и четвртном 30 ученика. Паковраће се 1909. године издвојило из јездинске школске заједнице и отворило своју школу, у коју су уписана 73 ученика. У старој јездинској школи остало је 94 ученика. Новоотворена школа у Качулицама уписала је 60 ученика.

У сеоским школама трнавског среза био је незнатан број девојчица. У слатинску школу школске 1894/95. године међу 20, уписаних ученика у први разред налазила се само једна девојчица. У жежевичкој школи школске 1898/99. године уписани су 51 ученик и једна ученица, у другом разреду налазили су се 20 ученика и две ученице, а у трећи и четврти разред није уписана ни једна ученица. Из извештаја управитеља жежевичке школе, Милоша В. Поповића, сазнајемо да је школске 1905/06. године било толико пописаних ученица за упис у први разред да је требало отворити још једно — четврто одељење, али је недостајао школски простор. Исте школске године ни у слатинској школи нису се могле уписати 42 девојчице пошто нису спремљене учионице, па је Окружни школски одбор предложио министру просвете да се оне ослободе од наставе.

Ученици који нису могли у току дана да се врате, због удаљености, својим кућама спавали су у школи. Догађало се да им родитељи неуредно шаљу храну, па учитељ, „из страха да му ученик не оде кући и не дође више у школу“,³⁹ да му своју храну. Сеоска деца су „на мрску имала нешто бољу храну а у време пошта јели су суву, хладну проју са струком празилука“.⁴⁰ Деца сиромашних родитеља ишла су у школу слабо обучена и боса. Ипак, више се пазило на одевање него на храну. У току зиме ученици су носили сукнено, а у лето ланено и конопљано одело.

НАСТАВА И ВАСПИТАЊЕ

У Србији све до 1838. године није постојао никакав наставни план и програм за основне школе. Сваки учитељ је према свом знању и способности учио ђаке читању и писању, рачунању и црквеном певању. По упутству Попечитељства просвештенија од 1811. године учили су се: часловац, псалтир, буквар, свештена историја, катихизис, словенска граматика, аритметика и црквено певање. Наставу су прожимали механизам и формализам. Уџбеници, којих је било веома мало, набављани су из Војводине. Поступање са ученицима било је строго и сурово. Не само за несташлуке, него и за незнање, ученици су кажњавани клечањем, стајањем, затвором и другим телесним казнама, које су сматране као нешто без чега нема школовања.

Први званични наставни план и програм за основне школе издат је 1838. године под називом „Назначејније учебни предмети који се у школама нормалним за прво и друго течније школско предавати имају“, када и прво опште упутство, „Наставленије учитељима правитељствени и општествени школа у Књажеству Србији“. Уведени су нови предмети: национална историја и немачки језик, а градиво неких предмета проширено. Природне науке нису изучаване. „Наставленијем за учитеље основних училишта“ из 1844. године проширена је настава српског језика и историје, уведени су нови садржаји грађанског образовања: математичко-физичка и политичка географија и природне науке (под именом општа знања), а укинут је немачки језик. При свему томе, општи верски карактер наставе заузимао је централно место. Главна обавеза и за учитеља и за ученике била је — похођење цркве и испомагање у певању. Други део „Наставленија“ са насловом „Наставленије у призренију реда и поретка училишног“ казивао је о васпитању ученика. У школу се долазило ради учења и васпитања, а да у њој буде рада и поретка учитељ је требало да код ученика развија послушност „која је у грађанском друштву најглавнија добродетел“. Предвиђене су казне, којима није циљ освета него поправљање ученика.

Године 1843. штампани су „Кратки катихизис“ и „Кратка свештена историја“ архимандрита Гаврила Поповића, али и прва рачуница, коју је саставио Симеон Прица. Часловац и псалтир као уџбеници одстрањени су из наставе 1863. године. Значајна мера била је укидање старог правописа и победа Вуковог.

Новим наставним планом из 1871. године, „Распоред предмета за мушке и женске основне школе и упутство како ће се предавати“, наставна грађа је логично издиференцирана и сређена по предметима и систематски разврстана. Неки предмети су новим садржајима проширени (српска историја, земљопис). Први пут у основним школама предвиђено је телесно вежбање. Најважнији предмети били су и надаље: наука хришћанска, црквено певање и црквенословенски језик.

Већина учитеља у сеоским школама трнавског среза учила је децу без књига. Успех у настави зависио је од образовања учитеља и његове воље за рад. Осим буквара, словенске и српске читанке за I, II, III и IV разред, других уџбеника није било, а од учила: неколико географских карата, рачунаљка, глобус и — то је било све. Учитељи су највише поклањали пажњу српском језику, историји, рачуну и земљопису. У овим предметима постизан је и најбољи успех.

По извештају једног од надзорника министру просвете и црквених дела, СРПСКИ ЈЕЗИК у овом делу Србије (за разлику од Краљева, где је акцентуација погрешна) веома је леп. Пријатно је, каже он, слушати како ученици правилно и лепо говоре, како деца знају и с поносом декламују народне песме, од којих су се понеке још само из гусларевих уста могле да чују. Док се, вели, у варошима „граматички грешило“, у сеоским школама лепши се језик чуо. Овде, на врелу народних умотворина, учитељски рад, када је о српском језику реч, био је упола лакши. У извештају надзорника Васе Филиповића о школама овог среза за школеку 1895/96. годину налазимо неправилно питање наставника: „Кад твој отац дотера троја кола дрва у Чачку?“, али и учениково правилно понављање овог питања: „Кад мој отац отера у Чачак троја кола дрва“.⁴¹

У школама у којима су сва четири разреда учила у једној учионици, ученици првог разреда су рецитације старијих о Краљевићу Марку и Милошу Обилићу памтили и рецитовали. Ученици су знали доста народних приповедака, загонетки и пословица, а писали су и доста добре писмене саставе.

Градиво ИСТОРИЈЕ било је опширно, а није постојао уџбеник или књига из којих би учитељи могли да се помогну у предавању. Доста деце је причало историјске догађаје по јуначким народним песмама.

РАЧУН — један од тешких предмета у основној школи — све до краја XIX века задаво је бригу учитељима због заплетених и чудно комбинованих задатака.

ЗЕМЉОПИС је по програму и са успехом предаван. Милина је било слушати — бележи један од надзорника у извештају министру просвете — „како ученици знају да испричају шта се све налази у њиховој околини, чиме се одликују села а чиме вароши, која су најважнија места у чачанском округу“.⁴²

О ПЕВАЊУ извештаји кажу — да учитељи многе песме, по програму предвиђене, нису знали, да су сеоска деца на испиту певала „Имам пун деп шећера“ (а једва да су имали ражаницу од осам дана), да их је требало учити да певају на мотиве из сеоског живота (о копању, сејању, моби, заветини), да су песме „Ускликнимо с љубављу“, „Боже правде“ и „Док је нама Милоша“ певали једним гласом. У чачанском округу школске 1900/01. године само пет учитеља знало је да пева у два гласа. Само тројица су свирали на виолини. Човек на селу радо је певао у пољу на раду, у кући, на одмору, а школа је требало да развије слух код ученика за лепу песму.

Многи учитељи су погрешно схватили да је дуго пешачење довољно сеоској деци за њихов физички развитак. Изостајао је предмет ГИМНАСТИКА И ВЕШТИНЕ. Тек школске 1900/01. године налазимо у надзорничком извештају да су, поред гимнастике, неговане дечије игре, да су приређивани излети и заједнички састанци на средокраћи неколико села. У тим сусретима, осим поука из историје и земљописа, такмичило се у бацању камена с рамена, скакању, трчању, рвању. Појединачно и групно певане су химне, светосавске и друге песме, декламоване и рецитоване народне песме, у којима су опевана витешка дела јунака.

Учитељи су више хвалили сеоску децу, него варошку, јер су била мирнија, уљуднија и плашљивија. Ни једно од њих — пише у једном извештају — не прође путем а да не поздрави мимопролазника скидањем капе и називањем Бога.

НАПОМЕНЕ

1. Изворник, грађа међуопштинског историјског архива, 2, Чачак, 1985.
2. Као под 1.
3. Архив Србије, Министарство просвете Србије, Ф. 4, 67, 1845. (у даљем тексту АС, МПС).
4. АС, МПС, 6, 4/1846.
5. АС, МПС, 15, 476/874.

ШКОЛЕ У ТРНАВСКИМ СЕЛИМА ОД 1804. ДО 1912. ГОДИНЕ

6. Као код 6.
7. АС, МПС, 3, 457/851.
8. АС, МПС, 5, 1260/869.
9. АС, МПС, 5, 1080/869.
10. АС, МПС, 7, 209/887.
11. Као под 11.
12. АС, МПС, 5, 688/864.
13. АС, МПС, 46, 112/893.
14. АС, МПС, 14, 149/886.
15. Као под 14.
16. АС, МПС, 12, 87/895.
17. АС, МПС, 60, 9/904.
18. Као под 17.
19. АС, МПС, 36, 6/889.
20. Исто.
21. Исто.
22. АС, МПС, 47, 186/895.
23. Исто као 22.
24. АС, МПС, 59, 72/907.
25. АС, МПС, 53, 33/910.
26. Исто.
27. АС, МПС, 5, 53/858.
28. АС, МПС, 10, 12/871.
29. Исто.
30. АС, МПС, 16, 116/885.
31. АС, МПС, 30, 166/912.
32. Исто.
33. Као под 1.
34. АС, МПС, 28, 36/895.
35. АС, МПС, 16, 130 1/2/885.
36. АС, МПС, 17, 72/897.
37. АС, МПС, 8, 83/889.
38. АС, МПС, 36, 7/889.
39. Као под 35.
40. АС, МПС, 11, 10/905.
41. Као под 35.
42. Исто.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

ИЗВОРИ

1. Архив Србије, Министарство просвете Србије, од 1838—1912.
2. Изворник, грађа међуопштинског архива, 2, Чачак, 1985.

ЛИТЕРАТУРА

1. Андра Гавриловић, „Народне школе у Србији 1803—1815“, Београд, 1903.
2. Тихомир Р. Борђевић, „Из Србије кнеза Милоша“, Београд, 1922.
3. Радивоје Миловановић, „Просвета у Србији за време уставобранитеља 1842—1858“, „Савремена школа“, 1959.
4. Вук С. Караџић, „Писма“, Београд, 1947.
5. Живојин С. Борђевић, „Школе у Србији 1700—1850“, Београд, 1835.
6. Срећко Ђунковић, „Школство и просвета у Србији у XIX веку“, Београд, 1970/71.